

Research Paper

Semiotics of Saqakhaneh as identity-building elements in the historical context of Iranian cities (with emphasis on their role in strengthening the cultural-geographical reading of space)

Shahrzad Jahan Zamin¹, Ahad Nejad Ebrahimi^{*2}

1. PhD Student in Islamic Urban Planning, Tabriz University of Islamic Art
2. Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Tabriz University of Islamic Art.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 417-434

Use your device to scan and read
the article online

Keywords:

*Contemporary
Architecture,
Saghākhāneh, Peircean
Semiotics, Cultural-Social
Function*

Contemporary human life is deeply intertwined with inherited beliefs and ritual practices, which have historically shaped the built environment alongside material needs. In Iran, this interaction has produced a wide range of religious structures, from ancient temples and fire temples to Islamic mosques, mausoleums, and smaller-scale institutions such as saghākhānehs. Among these, saghākhānehs hold special significance due to their modest size and the abundance of symbolic elements embedded within them. Their proliferation during the Safavid and Qajar dynasties highlights their role as both functional and symbolic markers in urban life. This study applies Charles Peirce's triadic model of semiotics to analyze the architectural and symbolic features of saghākhānehs. The research was conducted in two stages; an initial documentary study followed by fieldwork in selected cities of Iran, including Ardabil, Isfahan, Tehran, and Urmia. Through this approach, the investigation focused on identifying and interpreting small-scale elements such as water basins, cups, latticed windows, locks, candles, mirrors, and inscriptions. The findings indicate that saghākhānehs today are valued more for their physical form than for their cultural and social functions, which historically involved water distribution, communal gathering, and ritual remembrance. While their practical role has diminished with modern infrastructure, their semiotic and symbolic dimensions remain significant. By understanding saghākhānehs as layered cultural texts rather than mere physical relics, this research highlights their potential for cultural revitalization and their continued relevance to urban identity in contemporary Iranian cities.

Citation: Jahan Zamin, Shahrzad and Nejad Ebrahimi, Ahad. (2025). **Semiotics of Saqakhaneh as Identity-Building Elements in the Historical Context of Iranian Cities (With Emphasis on Their Role in Strengthening the Cultural-Geographical Reading of Space)**. Quarterly Journal of Geography (Regional Planning), 15(60), 417-434

DOI: [10.22034/jgeoq.2025.544808.4332](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.544808.4332)

Extended Abstract

Introduction

Iran, with its millennia-long history, has been a fertile ground for diverse rituals, belief systems, and cultural traditions that have continuously shaped its urban and architectural landscapes. Among the architectural manifestations of these traditions, *saghākhāneh*s small water niches or shrines—occupy a distinctive position. They functioned not only as utilitarian structures for distributing water but also as spiritual spaces where rituals of remembrance, mourning, and communal identity were enacted. The duality of the *saghākhāneh* as both a practical water source and a symbolic site of religious devotion—offers a rich subject for semiotic analysis. Water itself has always been a sacred element in Iranian culture, associated with purity, vitality, and rebirth. With the rise of Shi'i Islam and especially after the tragedy of Karbala, water acquired an additional sacred dimension: a reminder of thirst, sacrifice, and the struggle for justice. Within this context, *saghākhāneh*s proliferated during the Safavid and Qajar dynasties, when Shi'ism was consolidated as the official religion and the state invested in religious and communal spaces. They became nodes of urban life, positioned at crossroads, bazaars, and mosque entrances, where people would not only drink water but also light candles, tie votive cloths, and participate in rituals of remembrance. In the modern era, however, rapid urbanization, infrastructural modernization, and changes in everyday life have gradually eroded the social and cultural functions of *saghākhāneh*s. Many have been destroyed, altered, or reduced to decorative relics. Yet, they remain highly symbolic markers of Iranian urban culture. This study seeks to analyze *saghākhāneh*s through the lens of Charles Sanders Peirce's semiotics, which emphasizes the triadic relation between icon, index, and symbol. By applying this framework, the research investigates whether *saghākhāneh*s should be understood merely as physical remnants or as living signs capable of reactivation in contemporary urban life.

Methodology

The research follows a descriptive-analytical methodology. The first phase involved a systematic review of literature on semiotics, particularly Peirce's theory of signs, as well as previous academic works on *saghākhāneh*s. While earlier studies often focused on the *Saghākhāneh* School of modern art or on decorative and iconographic aspects, few have examined *saghākhāneh*s as

architectural and semiotic entities. This gap underscores the relevance of the present study. The second phase consisted of field investigations in four Iranian cities selected for their historical and cultural diversity. Ardabil was chosen as the birthplace of the Safavids and a symbolic center of Shi'i identity; Isfahan as the Safavid capital and showcase of monumental religious architecture; Tehran as the Qajar capital and locus of urban transformation; and Urmia as a multi-religious city where Muslims, Christians, Assyrians, and Armenians historically coexisted. Within these cities, representative *saghākhāneh*s were documented through photography, direct observation, and interviews with local residents when possible. Key architectural and ritual elements—including water basins, cups, latticed windows, locks, candles, mirrors, inscriptions, paintings, and decorative objects such as flags or votive items—were identified. Each was interpreted through Peirce's triadic system: icon (resemblance), index (causal or physical connection), and symbol (conventional meaning). This approach allowed a multi-layered reading of *saghākhāneh*s not only as material artifacts but also as cultural texts embedded in urban memory.

Results and discussion

The analysis demonstrates that *saghākhāneh*s are exceptionally rich in semiotic content. Water, the central element, embodies multiple layers: iconically it is a visible and tangible liquid; indexically it leaves traces of moisture, indicating presence; and symbolically it conveys purity, rebirth, and the eternal memory of Karbala. The cup or bowl, once physically attached with chains to the niche, similarly oscillates between an iconic object of use and a symbolic reference to generosity, sacrifice, and the hand of 'Abbās ibn 'Alī.

The latticed window (*panjereh-ye mashbak*) represents a threshold between the sacred interior and the profane exterior. Iconically, it frames views; indexically, it allows light and air to pass through; and symbolically, it conveys openness to divine grace and human supplication. Locks and keys attached to the lattice serve not only as practical devices but as symbols of problems awaiting resolution, embodying the belief that through intercession and prayer, life's "locks" could be opened. Candles and flames, among the most persistent practices, iconically provide light, indexically leave soot and melted wax, and symbolically express enlightenment, sacrifice, and remembrance of the martyrs of Karbala. Mirrors, too, operate on multiple levels: reflecting the

viewer's image iconically, signaling presence indexically, and symbolizing inner purity, divine manifestation, and mystical self-knowledge. Fieldwork showed that many saghākhānehs have lost their material integrity and ritual vitality. In numerous cases, water basins and cups are absent due to modern plumbing systems and hygienic concerns. What remains is often the practice of lighting candles, which has reduced saghākhānehs to small votive shrines. Yet even in this diminished form, they continue to function as symbolic nodes within neighborhoods, particularly during Muharram rituals when collective memory is most activated. A comparative perspective highlights similarities and differences with other Islamic regions. In Turkey, for instance, public fountains (çeşme) often serve parallel functions of water distribution and religious symbolism, but they emphasize monumental stone architecture and Ottoman aesthetics. In Arab contexts such as Iraq or Egypt, water niches also exist but lack the specific semiotic connection to Karbala that defines Iranian saghākhānehs. This uniqueness underscores their value as cultural heritage and their potential for contemporary reinterpretation. From Peirce's perspective, saghākhānehs are not static monuments but dynamic sign systems. Each element can shift from icon to symbol depending on context and interpretation. For example, a painted image of a saint is primarily iconic but may acquire symbolic meaning through ritual use. Conversely, a symbolic motif like the panja (hand of 'Abbās) gains iconic qualities when visually represented in relief or sculpture. This fluidity demonstrates the richness of saghākhānehs as semiotic environments.

Conclusion

been reduced to static physical symbols. Yet, they retain immense potential for cultural and social revitalization. Applying Peirce's semiotics demonstrates that their architectural elements can still function as icons, indices, and symbols, generating new meanings and re-establishing links with contemporary urban life. Therefore, urban heritage policies should extend beyond mere preservation of physical forms to include the revival of symbolic and cultural dimensions embedded in saghākhānehs. Strategies such as employing lighting designs reminiscent of candles, incorporating traditional latticed motifs, and situating saghākhānehs within active public spaces could enhance their visibility and resonance. Furthermore,

reinterpreting their semiotic vocabulary offers opportunities to reconnect modern communities with historical rituals, thereby reinforcing collective memory and neighborhood cohesion. Ultimately, saghākhānehs should not be viewed as obsolete relics but as dynamic urban elements capable of sustaining cultural identity in Iranian cities. By embracing their semiotic richness, planners and designers can bridge past and present, ensuring that these modest yet powerful structures continue to contribute to the social vitality and spiritual landscape of urban life in Iran.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

References

1. Ahmadi Maleki, R. (1998). Saqakhaneh-haye qadimi-ye Tehran. *Vaghf Miras-e Javidan*, 23–24, 84–89.
2. Ahmadi, B. (2021). *Az neshaneh-haye tasviri ta matn: Be-su-ye neshaneh-shenasi-ye ertebat-e didari* (19th ed.). Tehran: Nashr-e Markaz.
3. Amini, R., & Montazerolghaem, A. (2008). Arzyabi-ye amalkard-e masjed dar ghuroun-e nokhostin-e Eslami. In *Majmou'e-ye maqalat-e hamayesh-e Avval-e Arman-shahr-e Eslami*. Esfahan: University of Esfahan.
4. Ameli Razavi-far, N., & Ghaffari, H. (2011). Neshaneh-shenasi-ye Peirce dar partow-e falsafeh, ma'refat-shenasi va negah-e oo be pragmatism. *Falsafeh*, 39(2).
5. Bajalan, A.-M. (2023). Saqakhaneh; namad-e azadari-ye Moharram dar Borujerd va karkard-haye an. *Farhang-e Mardom-e Iran*, 21(72–73), 217–235.
6. Tanavoli, P. (2015). *Telesm: Grafik-e sonnati-ye Iran*. Tehran: Bongah.
7. Jafarnejad, S. R., & Jafarnejad, S. H. (2017). *Naghshe ikonography dar tekaya va saghanfar (saqakhaneh)-ye Mazandaran*.

8. Faslnameh Tahqiqat-e Jadid dar Oloum-e Ensani, 3(25), 87–93.
9. Hajarpour Khelaj, S. (2021). Barrasi-ye ta'sir-e nahad-e vaqf dar ijad-e saqakhaneh-ha dar baft-e shahri (Case study: Esfahan). Vaghf Miras-e Javidan, 116, 53–70.
10. Derakhsh, S., & Basouli, M. (2021). Revayat-e manzarin-e saqakhaneh dar shahr-e Irani. Manzar, 13(55), 54–61.
11. Doroodgar, M., Farboud, M. S., & Akbaryan, M. (2014). Barrasi-ye mardom-shenasi-ye namadin-e saqakhaneh-haye Tehran (Case study: District 12) (Master's thesis). Islamic Azad University, Tehran Markazi.
12. Zarei, M., & Habibi, H. (2013). Saqakhaneh va sir-e andisheh-ye Iranian dar pas-zamineh-ye in noe bana; Case study: Saqakhaneh-ye Arbabe Mirza, Shahr-e Kord. Pazhuhesh-haye Bastan-shenasi Iran, 4, 37–56.
13. Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2006). Farhang-e namadha: Asatir, roya-ha, rosoum, emā va eshareh... (Vol. 4, S. Fazayeli, Trans.). Tehran: Nashr-e Jeyhun.
14. Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2009). Farhang-e namadha: Asatir, roya-ha, rosoum, emā va eshareh... (Vol. 1, S. Fazayeli, Trans.). Tehran: Nashr-e Jeyhun.
15. Sheikh-Mahdi, A., & Ghomi, M. (2011). Postmodernism dar maktab-e Saqakhaneh: Amikhtagi-ye sonnat va modernism. Ketab-e Mah-e Honar, 151, 120–127.
16. Abbaszadeh, M., & Aisham, M. (2017). Ta'rif-e mehvar-e tarikhi, farhangi va gardeshgari dar baft-e kohan-e shahr-e Orumiyeh: Case study: Mahalleh-ye Mahdi al-Qadam. Jostarhaye Shahrsazi, 48, 97–114.
17. Arabzadeh, J., & Mirakhurli, M. (2016). Naghshe-ye asatir be-masabeh-e onsor-e tazayyoni dar a'sar-e honarmandan-e jonbesh-e Saqakhaneh (Master's thesis). Faculty of Visual Arts, University of Tehran.
18. Anasari, J. (2004). Ta'sir-e Tashayyo' bar abniyeh, amakem va ziaratgah-haye maz'habi-ye Iran. Shi'eh-shenasi, 2(7), 121–146.
19. Fayyaz, E., Sarafraz, H., & Ahmadi, A. (2011). Neshaneh-shenasi-ye cheshmandaz-e farhangi dar joghrafia-ye farhangi: Rahbordi mafhoumi baraye fahm va kashf-e ma'na. Tahqiqat-e Farhangi, 4(4), 91–116.
20. Nasr, T. (2017). Jaygah-e neshaneh-haye shahri dar vakavi-ye mo'allefeh-haye hoviyat va farhang dar simā-ye shahr-e Irani; Case study: Shiraz. Hoviat-e Shahr, 11(23), 17–28.
21. Naghizadeh, M. (2014). Hoviat-e shahr va kamal-bakhshi be baft-e tarikhi-ye an; Case study: Mashhad-e Moqaddas. Hoviat-e Shahr, 8(19), 19–34.
22. Al-Khalidi, M. (2021). The role of water structures in Arab culture: A comparative study. Arab Studies Quarterly, 43(2), 123–140.
23. Canter, D. V., & Stringer, P. (1976). Environmental Interaction: Psychological Approaches to Our Physical Surroundings. New York: International Universities Press.
24. Çelik, Z. (2020). Water and architecture in Ottoman urbanism: A study of fountains and water structures. Journal of Ottoman Studies, 45(1), 67–85.
25. Kaya, M. (2019). The role of public fountains in Turkish culture: A historical perspective. Turkish Studies, 20(3), 345–360.
26. Koray, G., Erdoğan, G. S., & Güven, M. (2023). An investigation of the use of water elements in historical places vis-à-vis basic design criteria, Ottoman period. BBDS – Black Book: Drawing and Sketching, 4(1), 56–63.
<https://doi.org/10.48619/bbds.v4i1.849>
27. Peirce, C. S. (1931–1935). Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Cambridge, MA: Harvard University Press.
28. Peirce, C. S., & Turrissi, P. A. (1997). Pragmatism as a Principle and Method of Right Thinking: The 1903 Harvard "Lectures on Pragmatism". Albany: SUNY Press.
29. Sedes, F. (2023). Fountains of Adrianopolis–Edirne. AIS – Architecture Image Studies, 4(1), 8–21.
<https://doi.org/10.48619/ais.v4i1.775>
30. Thellefsen, M. (2010). Knowledge Organization, Concepts, Signs: A Semeiotic Framework (PhD thesis). University of Copenhagen.

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۵، شماره ۶۰، پاییز ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

نشانه‌شناختی سقاخانه‌ها به مثابه عناصر هویت‌ساز در بافت تاریخی شهرهای ایران (با تأکید بر نقش آن‌ها در تقویت خوانش فرهنگی - جغرافیایی فضا)

شهرزاد جهان زمین - دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

احد نژاد ابراهیمی* - استاد گروه معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

چکیده	اطلاعات مقاله
بشر معاصر در کنار زندگی روزمره، با باورها و مراسم آیینی پیشینیان خویش گره خورده و از گذشته برای پاسخ دهی به مطالبات معنوی خود در کنار خواسته‌های مادی، به فراهم آوردن بستری مناسب برای انجام این آیین‌ها نیازمند بوده است. برای این منظور وی به ساخت بناهایی با عملکرد مناسب جهت این موضوع اهتمام ورزیده است. ایرانیان در ابتدا به ترتیب، معابد، آتشکده‌ها و مقابر برای این منظور بنا می نمودند پس از اسلام نیز مساجد آرامگاه‌ها به عنوان بناهای اصلی تر خانقاه‌ها، حسینیه‌ها، تکایا و سقاخانه‌ها به عنوان بناهای خرد تر و فرعی تر مطرح بوده اند. در این میان سقاخانه‌ها به دلیل کوچکی کالبد فراوانی نشانه‌های موجود در آن به عنوان یک بنای شاخص حائز اهمیت تلقی می گردند که با رسمی شدن مذهب شیعه در ایران توسط حکومت صفوی و پس از آن یک بار دیگر با قدرت گرفتن حکومت قاجار، نمونه‌های زیبا و کارکردی بسیاری از این بنا در شهرهای مختلف ایران ساخته شد. در پژوهش حاضر با بهره گیری از نظام سه گانه نشانه‌ای پیرس به عنوان یکی از پیشگامان نشانه‌شناسی نوین اقدام به بررسی و تحلیل عناصر خرد مقیاس درون این بنا شده است که مرحله اولیه آن با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای انجام پذیرفته در مرحله بعد به بررسی سقاخانه‌های موجود در شهرهای اردبیل، اصفهان، تهران ارومیه از طریق مطالعات میدانی اقدام شده است؛ تحلیل و بررسی اطلاعات حاکی از آن بوده که بنای سقاخانه در حال حاضر بیش از آنکه با جنبه عملکرد اجتماعی- فرهنگی آن مرتبط باشد، از بابت ویژگی‌های کالبدی مورد توجه است.	شماره صفحات: ۴۱۷-۴۳۴ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: لذت زیبایی‌شناسی ملاصدرا معماری بازار اردبیل

استناد: جهان زمین، ش. و نژاد ابراهیمی، ا. (۱۴۰۴). نشانه‌شناختی سقاخانه‌ها به مثابه عناصر هویت‌ساز در بافت تاریخی شهرهای ایران (با تأکید بر نقش آن‌ها در تقویت خوانش فرهنگی - جغرافیایی فضا). فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۵(۶۰)، ۴۱۷-۴۳۴

DOI:10.22034/jgeoq.2025.544808.4332

* نویسنده مسئول: احد نژاد ابراهیمی، پست الکترونیکی: ahadnejadebrahimi@gmail.com

مقدمه

از گذشته تاکنون، ایران به‌عنوان سرزمینی با تاریخ و تمدنی چند هزار ساله، همواره آیین‌های عبادی گوناگونی را در خود جای داده است. بستر جغرافیایی، فرهنگی و اعتقادی این سرزمین باعث شد که در هر دوره تاریخی، اشکال متنوعی از فضاها و بناهای عبادی و آیینی شکل گیرد. در این میان، مستحدثاتی هرچند کوچک و ساده، اما با اهمیت نمادین و اجتماعی فراوان، جایگاهی ویژه در زندگی روزمره مردم داشته‌اند. یکی از این بناهای کوچک‌مقیاس و در عین حال پرمعنا، «سقاخانه» است؛ فضایی که علاوه بر تأمین نیاز مادی مردم به آب، کارکردی معنوی و آیینی نیز ایفا می‌کرده است. ایران به دلیل گستردگی جغرافیایی و اقلیم عمدتاً گرم و خشک، همواره با مسئله کمبود آب مواجه بوده است. آب، نه تنها منبع حیاتی بقا بلکه عنصر مقدسی بوده که در لایه‌های فرهنگی و دینی ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته است. سنت‌هایی مانند احترام به آب در آیین‌های زرتشتی و باور به پاک‌کنندگی آن، و سپس ورود اسلام و واقعه کربلا، باعث شدند که آب به نمادی چندلایه از زندگی، رستگاری و یادآوری تشنگی شهیدان تبدیل شود. همین اهمیت، ساخت بناهای مرتبط با جمع‌آوری، ذخیره و توزیع آب را در معماری ایرانی به ضرورتی اجتناب‌ناپذیر بدل کرد. سقاخانه‌ها در این میان به‌عنوان فضاهایی کوچک اما پرمعنا پدید آمدند؛ فضاهایی که هم کارکرد مادی آب‌رسانی را بر عهده داشتند و هم کارکرد معنوی یادبود و تذکار را ایفا می‌کردند. مطالعات تاریخی نشان می‌دهد که سقاخانه‌ها نه صرفاً بر اساس سنت ساخت‌وساز تجربی، بلکه مبتنی بر انگیزه‌های عمیق مذهبی و فرهنگی بنا می‌شدند. عناصری (۱۳۸۳) تأکید می‌کند که سقاخانه‌ها از دو منشأ اصلی تغذیه می‌شدند: نخست نیت خیرخواهانه بانیان در آب‌رسانی به مردم، و دوم زنده نگه‌داشتن خاطره کربلا و یادآوری تشنگی شهیدان. بنابراین سقاخانه‌ها ترکیبی از کالبد و معنا بودند؛ بناهایی که در ظاهر عملکردی ساده داشتند اما در عمق خود حامل لایه‌های پیچیده‌ای از اعتقاد، فرهنگ و حافظه جمعی بودند. از منظر شهری نیز سقاخانه‌ها بخشی جدانشدنی از بافت‌های سنتی و محلات قدیمی ایران به شمار می‌روند. این بناها معمولاً در محل تلاقی مسیرهای پرفتوح آمد، کنار مساجد، حسینیه‌ها و تکایا ساخته می‌شدند و به همین دلیل علاوه بر عملکرد آب‌رسانی، به گره‌های اجتماعی و فرهنگی محله تبدیل می‌گردیدند. در کنار ابعاد کالبدی، عناصر و جزئیات به‌کاررفته در سقاخانه‌ها از آینه و پنجره مشبک گرفته تا قفل‌ها، شمع‌ها و نقوش مذهبی—هر یک حامل معنایی خاص بودند که در بستر فرهنگی—اجتماعی مردم تفسیر می‌شدند. در واقع سقاخانه را می‌توان مصداقی روشن از پیوند میان کالبد و معنا دانست؛ جایی که امر مادی و امر قدسی در هم تنیده می‌شوند و نشانه‌ای عینی از هویت دینی و فرهنگی محله را شکل می‌دهند. با وجود این جایگاه مهم، بررسی‌های موجود نشان می‌دهد که سقاخانه‌ها کمتر موضوع پژوهش‌های عمیق در حوزه معماری و نشانه‌شناسی قرار گرفته‌اند. بخش عمده‌ای از ادبیات علمی مرتبط، به مکتب هنری سقاخانه پرداخته و این موضوع را از زاویه هنرهای تجسمی، نقاشی خط و گرافیک مورد بررسی قرار داده است. مطالعاتی چون پژوهش‌های جعفرنژاد و جعفرنژاد (۱۳۹۶)، عرب‌زاده و میراخوری (۱۳۹۵) و شیخ‌مهدی و قمی (۱۳۹۰) اگرچه لایه‌های مهمی از بیان تصویری را آشکار کرده‌اند، اما کمتر به ابعاد کالبدی و فضایی سقاخانه توجه داشته‌اند. در مقابل، پژوهش‌هایی همچون کار احمدی ملکی (۱۳۷۷) درباره سقاخانه‌های تهران یا زارعی و حبیبی (۱۳۹۲) درباره سقاخانه ارباب میرزا، تلاش کرده‌اند نگاهی توصیفی—تاریخی به این بناها داشته باشند. همچنین مطالعات جدیدتری مانند درخش و باصولی (۱۴۰۰) و حجارپورخلج (۱۴۰۰) بر اهمیت منظر شهری و نهاد وقف در پایداری سقاخانه‌ها تأکید کرده‌اند، اما هنوز رویکردی نشانه‌شناختی به عناصر کالبدی آن‌ها ارائه نکرده‌اند. در این میان، نظریات چارلز سندرس پیرس به‌عنوان یکی از بنیان‌گذاران نشانه‌شناسی، ظرفیتی ارزشمند برای تحلیل سقاخانه‌ها فراهم می‌آورد. پیرس در دستگاه نظری خود، نشانه را حاصل ارتباط سه‌گانه «شیء»، «نشانه» و «مفسر» می‌داند و معتقد بود که معنا طی فرایند بی‌پایانی از تفسیر شکل می‌گیرد تا آنکه در سطحی اجتماعی تثبیت شود. وی همچنین سه گونه نشانه—شمایل (بر اساس شباهت)، نمایه (بر اساس مجاورت یا علیت) و نماد (بر اساس قرارداد فرهنگی)—را معرفی کرد که می‌توانند به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای فهم کارکرد نشانه‌ای عناصر سقاخانه به کار گرفته شوند.

عنصر آب در سقاخانه می‌تواند در قالب شمایل، نمایه و نماد تحلیل شود؛ شمایی از پاکی و طراوت، نمایه‌ای از رطوبت و جریان، و نمادی از حیات و رستگاری. شمع نیز هم به‌عنوان شمایی از شعله، هم به‌عنوان نمایه‌ای از دود و موم، و هم به‌عنوان نمادی از اشراق و روشنایی معنوی قابل تفسیر است. قفل‌ها و کلیدها، آینه‌ها و نقوش مذهبی نیز در همین چارچوب سه‌گانه ظرفیت تحلیل دارند. بنابراین نشانه‌شناسی پیرس این امکان را فراهم می‌آورد که لایه‌های متکثر معنا در سقاخانه‌ها آشکار شود و ارتباط میان کالبد، فرهنگ و هویت روشن‌تر گردد. با وجود این ظرفیت‌ها، باید اذعان داشت که هنوز مطالعه‌ای نظام‌مند برای استخراج و تحلیل نشانه‌های سقاخانه بر پایه چارچوب پیرس در ایران انجام نشده است. خلأ ادبیات علمی در این زمینه آشکار است و اهمیت پرداختن به این موضوع را دوچندان می‌کند؛ چراکه سقاخانه‌ها در وضعیت کنونی، بیشتر به یادمان‌هایی کالبدی تبدیل شده‌اند و بخش بزرگی از کارکرد اجتماعی و آیینی خود را از دست داده‌اند. با این حال، بررسی نشانه‌ای آن‌ها می‌تواند نشان دهد که چگونه هنوز قابلیت بازتولید هویت، خاطره جمعی و پویایی اجتماعی در بافت‌های شهری معاصر را دارند.

از این رو، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نشانه‌شناسی پیرس، به دنبال پاسخ به دو پرسش اصلی است: نخست آنکه سقاخانه را باید نشانه‌ای صرفاً کالبدی دانست یا کارکردی-اجتماعی نیز دارد؟ و دوم آنکه این بنای نشانه‌ای چگونه می‌تواند در جهان معاصر و در بستر بافت‌های جدید شهری مورد استفاده قرار گیرد؟ پاسخ به این پرسش‌ها نه تنها به غنای نظری در حوزه نشانه‌شناسی معماری می‌افزاید بلکه الگویی عملی برای بازآفرینی بافت‌های تاریخی و طراحی شهری معاصر در ایران و سایر سرزمین‌های اسلامی ارائه می‌دهد.

پیشینه تحقیق

مطالعات انجام‌شده درباره «سقاخانه» در ایران عمدتاً در دو رویکرد اصلی دنبال شده‌اند: نخست، رویکرد هنری-سبک‌شناسانه که ذیل «مکتب سقاخانه» شکل گرفته و به تحلیل جلوه‌های گرافیکی، نقاشی خط، و عناصر تزئینی پرداخته است. در این دسته می‌توان به پژوهش‌هایی مانند بررسی آیکونوگرافی در تکایا و سقافارهای مازندران (جعفرنژاد و جعفرنژاد، ۱۳۹۶)، تحلیل نقش اساطیر در آثار هنرمندان جنبش سقاخانه (عرب‌زاده و میراخوری، ۱۳۹۵) و مطالعه پست‌مدرنیسم در مکتب سقاخانه (شیخ‌مهدی و قمی، ۱۳۹۰) اشاره کرد. این آثار اگرچه به روشن شدن لایه‌های تصویری و بیانی کمک کرده‌اند، اما عموماً سقاخانه را صرفاً به‌مثابه یک «جنبش هنری» بررسی کرده‌اند و کمتر به کارکرد فضایی و شهری آن پرداخته‌اند.

در برابر این جریان، رویکرد دوم به مطالعه سقاخانه‌ها به‌عنوان بناهای عملکردی و شاخص معماری مذهبی معطوف شده است. نمونه مهم این خط پژوهش، کار زارعی و حبیبی (۱۳۹۲) درباره سقاخانه ارباب میرزای شهرکرد است که به ریشه‌های اندیشه ایرانی در پس‌زمینه این بنا و امتداد ارزش‌های پیش از اسلام در دوره اسلامی پرداخته است. همچنین احمدی ملکی (۱۳۷۷) با ارائه مستندات درباره سقاخانه‌های باقی‌مانده تهران، تصویری توصیفی و تاریخ‌نگارانه عرضه کرده است. در سطحی جدیدتر، پژوهش «روایت منظرین سقاخانه در شهر ایرانی» (درخش و باصولی، ۱۴۰۰) سقاخانه را عنصری مؤثر در منظر شهری و عاملی برای جذب گردشگران معرفی می‌کند، و مطالعه حجارپورخلج (۱۴۰۰) نقش نهاد وقف را در شکل‌گیری و ماندگاری سقاخانه‌ها در بافت‌های شهری اصفهان بررسی کرده و به بُعد نهادی-اجتماعی آن پرداخته است. همچنین پژوهش‌های مردم‌شناسانه (درودگر و همکاران، ۱۳۹۳؛ باجلان، ۱۴۰۲) بر نقش سقاخانه به‌عنوان نماد آیینی و عامل تقویت تعلق اجتماعی در محلات سنتی تأکید داشته‌اند. مرور پیشینه نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از مطالعات مرتبط با سقاخانه به رویکرد هنری و مکتب سقاخانه‌ای محدود بوده و تمرکز اصلی آن‌ها بر نشانه‌های تصویری، آیکونوگرافی و پیوند سنت و مدرنیسم در هنرهای تجسمی قرار داشته است، در حالی که تنها شمار اندکی از پژوهش‌ها به کارکرد کالبدی و اجتماعی سقاخانه‌ها پرداخته و اغلب نیز به توصیف تاریخی یا تحلیل فرهنگی بسنده کرده‌اند. برخی پژوهش‌های اخیر اگرچه اهمیت منظر شهری، نقش نهادی وقف و کارکردهای مردم‌شناختی سقاخانه‌ها را مورد توجه قرار داده‌اند، اما هنوز فاقد چارچوب تحلیلی دقیق برای استخراج و تبیین نشانه‌های کالبدی این بناها هستند. در نتیجه خلأ مهمی در ادبیات موجود وجود دارد زیرا هیچ‌یک از مطالعات گذشته عناصر کالبدی سقاخانه را بر

پایه دستگاه نظری نشانه‌شناسی پیرس که سه‌گانه شمایل، نمایه و نماد را به‌عنوان سطوح دلالت معرفی می‌کند، به‌صورت نظام‌مند بررسی نکرده‌اند. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با بهره‌گیری از الگوی نشانه‌شناسی پیرس، سقاخانه را نه صرفاً به‌عنوان یک بنای آیینی کوچک‌مقیاس بلکه به‌مثابه نشانه‌ای زنده در بافت شهری تحلیل می‌کند و نشان می‌دهد چگونه عناصر آن می‌توانند در عین از دست دادن بخشی از کارکرد اجتماعی سنتی، همچنان ظرفیت بازتولید هویت، معنا و پویایی در بافت‌های معاصر را داشته باشند. به این ترتیب، مطالعه حاضر مسیری تازه برای پیوند میان نشانه‌شناسی و طراحی شهری می‌گشاید و الگویی نظری و کاربردی برای بازآفرینی سایر بناهای مذهبی خردمقیاس در شهرهای ایرانی-اسلامی ارائه می‌دهد.

مبانی نظری تحقیق

انسان به‌عنوان موجودی خردمند، با علاقه فراوان به معناسازی، ساخت معنا را از طریق تولید و تفسیر «نشانه‌ها» انجام می‌دهد و همان‌گونه پیرس (1931-1935) این موضوع را به‌خوبی مطرح کرده است، انسان عملاً از طریق نشانه‌ها قادر به اندیشیدن است بنابراین هر چیزی می‌تواند نشانه محسوب شود یا نشود؛ نشانه تلقی شدن یک موضوع کاملاً به تفسیر شدن آن توسط انسان بستگی دارد. بنابراین همان‌گونه که تاجیک (۱۳۸۹)، بیان می‌کند مهمترین ویژگی نشانه آن است که توسط کاربرانش به‌عنوان دال‌لتر یا نشانگر چیزهای دیگر تلقی شود.

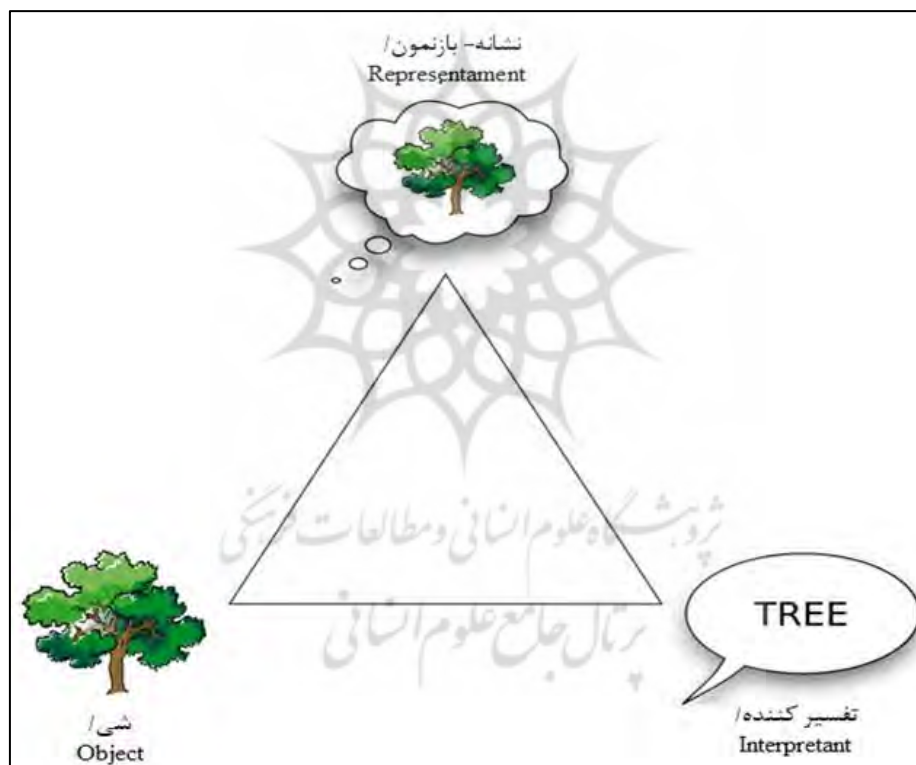
واژه نشانه از زمان یونانیان باستان زمانی که آن را مترادف «نمایه» یا «عارضه» می‌دانستند درعمل کاربرد داشته اما شاید تحت‌عنوان کنونی آن شناخته نمی‌شده است افراد بسیاری سعی در مطالعه نشانه و علم مربوط به نشانه‌ها داشته‌اند که از آن جمله می‌توان به آگوستین قدیس^۱، توماس هابز^۲، جان لاک^۳، لایبنیتز^۴، برکلی^۵، هیوم^۶، لامبرت^۷، و بعدها هوسرل^۸، فرگه^۹، یاکوبسن^{۱۰}، سوسور^{۱۱}، پیرس^{۱۲}، بارت^{۱۳}، موریس^{۱۴}، اکو^{۱۵} و... اشاره نمود که فقط چند مورد از موارد فراوان صاحب‌نظران این علم می‌باشند. به نظر می‌رسد که نشانه‌شناسی با بررسی نشانه‌ها در جوانب گوناگون زیست اجتماعی انسان می‌کوشد به سه سوال اساسی پاسخ دهد: اول اینکه، دنیای پیرامون انسان، با درنظرگرفتن نشانه‌ها در درک و فهم جهان هستی چگونه بنا شده است؛ دوم آنکه، جهان زیست انسان چگونه با بهره‌گیری از نظام‌های نشانه‌ای مختلف کدگذاری و کدگشایی شده و چگونه امکان تبدیل شدن به یک گستره فرهنگی با فرهنگ‌ها و خرده فرهنگ‌های گوناگون متشکل از شبکه‌های نشانه‌ای ویژه و پیچیده را دارد؛ و در نهایت این پرسش که، انسان چگونه با بهره‌گیری از نشانه‌ها توانایی برقراری ارتباط را به‌دست آورده و می‌تواند این قلمروی وسیع را به جهان فرهنگی مشترک و جمعی بدل سازد.

حوزه نشانه‌شناسی بسیار گسترده و اهداف و روش‌های آن به میزان زیادی متنوع است و به‌دشواری می‌توان آن را قلمرویی یکتا فرض کرد و همان‌گونه که ساسانی (۱۳۸۹)، نیز معتقد است، شاید بهتر باشد نشانه‌شناسی را نگرشی روش‌شناختی یا قلمرویی میان رشته‌ای دانست که با شیوه‌های گوناگون به بررسی موضوعات متفاوتی می‌پردازد. در این میان یکی از افرادی که تأثیر به‌سزایی در تعریف و تبیین چستی نشانه و چگونگی شناخت آن نموده و پس از وی نیز افراد بسیاری اقدام به تصحیح و تکمیل نظریات وی و حتی تعمیم آن در دیگر رشته‌ها بوده‌اند، بی شک چارلز سندرس پیرس می‌باشد که در ذیل به معرفی اندیشه وی پرداخته شده‌است.

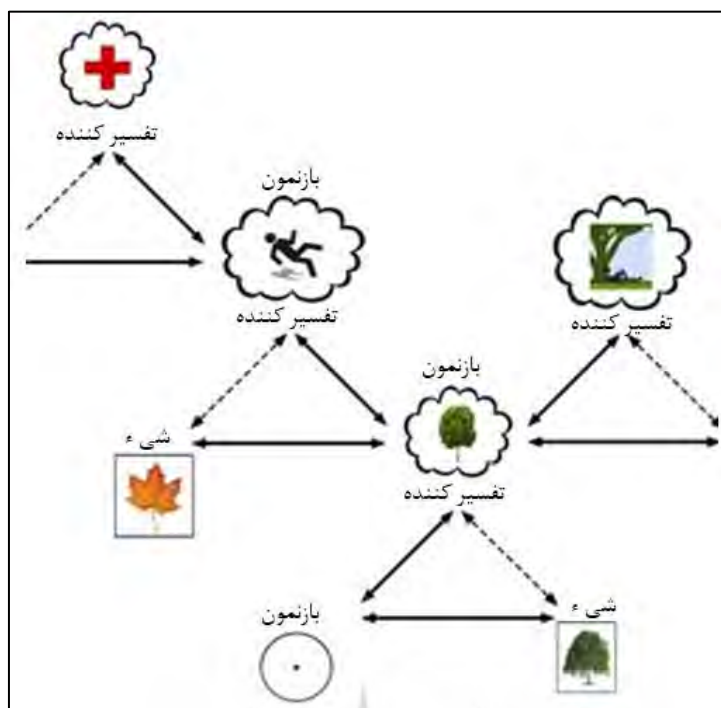
- 1 Saint Augustine
- 2 Thomas Hobbes
- 3 John Locke
- 4 Gottfried Wilhelm Leibniz
- 5 George Berkeley
- 6 David Hume
- 7 Johann Heinrich Lambert
- 8 Edmund Husserl
- 9 Gottlob Frege
- 10 Roman Jakobson
- 11 Ferdinand de Saussure
- 12 Charles Sanders Peirce
- 13 Roland Barthes
- 14 Charles William Morris
- 15 Umberto Eco

بنابراین همان گونه که آملی رضوی فر و غفاری، (۱۳۹۰)، برای تبیین هر چه بهتر نظریه پیرس توضیح می‌دهند، فکر تولید شده، خود یک نشانه می‌شود و در ارتباط با سایر نشانه‌ها، افکار و نشانه‌های دیگری را به وجود می‌آورد. پس می‌توان گفت که از منظر پیرس، روند شناخت، فرآیند خلق و پیوند نشانه‌هاست. لذا نشانه معادل تفکر است و اندیشه‌ای را در جهان واقعیت ایجاد نمی‌نماید و چون هر نشانه دلالت گر بر یک چیز و نیازمند تفسیر است، بنابراین تحلیل نشانه‌ها همان فهم و تحلیل افکارست. پیوند موجود مابین نشانه‌ها، صرفاً قراردادی نبوده و ساختنی است. پس، یکی از خصوصیات با اهمیت نشانه‌شناسی پیرس آنست که خود تفسیرگر می‌تواند به بازنمونه‌ش (نشانه‌اش) تبدیل و تفسیرپذیر شود.

انسان به مثابه موجودی معناپرداز، جهان را از راه تولید و تفسیر «نشانه‌ها» می‌فهمد. در دستگاه فکری پیرس، هر فهم انسانی بر تعامل سه مؤلفه استوار است: «شیء»، «نشانه» و «مفسر». معنا نه در خود شیء، که در رابطه پویا میان این سه پدید می‌آید و طی فرایند بی‌انتهای تفسیرها پیش می‌رود تا جایی که «عادت» اجتماعی آن را مهار و تثبیت می‌کند (Peirce, 1931-1935؛ Thellefsen, 2010؛ آملی رضوی فر و غفاری، ۱۳۹۰). پیرس برای شیوه دلالت سه گونه قائل است: شمایل بر پایه همانندی، نماییه بر مبنای مجاورت علی یا زمینه‌ای، و نماد بر مبنای قرارداد فرهنگی؛ هر سه گونه در تجربه شهری به‌طور هم‌زمان رخ می‌دهند و بسته به بافت فرهنگی، وزن و نقش متفاوتی می‌گیرند (Peirce, 1931-1935؛ آملی رضوی فر و غفاری، ۱۳۹۰).

شکل ۱. تعریف سه گانه پیرس از نشانه (Peirce, 1931-1935)

شکل ۲. فرآیند تفسیر نشانه از منظر پیرس منبع: نگارندگان، ۱۴۰۴

در مقیاس شهر، «نشانه شهری» هر عنصر طبیعی یا مصنوعی متمایزی است که تصویر ذهنی جمعی را سامان می‌دهد و به خوانایی و هویت یاری می‌رساند. شهر همزمان محصول ساختارهای کالبدی و نظام‌های معنایی ساکنان است؛ بدین‌سان، ادراک و قراردادهای فرهنگی در کنار شکل و عملکرد، به عناصر شهری «قابلیت دلالت» می‌بخشند (Canter & Stringer, 1976؛ احمدی، ۱۴۰۰؛ تولایی، ۱۳۸۹). هویت تاریخی محلات و مسیرها، وقتی در استخوان‌بندی فضایی شهر برجسته شود، به تداوم فرهنگی و انسجام اجتماعی مدد می‌رساند و ظرفیت بازآفرینی را تقویت می‌کند (عباس‌زاده و آیشم، ۱۳۹۶؛ نصر، ۱۳۹۶).

در سنت ایرانی-اسلامی، فضاهای مذهبی به‌مثابه کانون‌های معنا عمل می‌کنند؛ مسجد و دیگر مکان‌های آیینی نه فقط کارکرد عبادی، بلکه نقش محوری در تولید و تثبیت معنای مشترک دارند و از این رو باید در تحلیل نشانه‌ای شهر دیده شوند (امینی و منظرالقائم، ۱۳۸۷؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۳؛ فیاض و همکاران، ۱۳۹۰). «سقاخانه» نمونه فشرده‌ای از این منطق است: مفصل‌های کوچک در شبکه عبور که به‌واسطه آب، شمع، آینه، پنجره مشبک و تمثال‌ها، لایه‌های متکثر دلالت را فعال می‌کند. در این عناصر، آب می‌تواند هم شمایل طبیعت مرئی، هم نمایه رطوبت و اثر، و هم نماد حیات و تطهیر باشد؛ شمع، هم شمایل شعله، هم نمایه دوده و موم آب‌شده و هم نماد اشراق و عروج؛ قفل و کلید، علاوه بر کارکرد نگهداری، به نماد حاجت و گشایش بدل می‌شوند؛ آینه، از بازتاب چهره تا ظهور حقیقت، از شمایل تا «نماد نمادها» امتداد می‌یابد (احمدی ملکی، ۱۳۷۷؛ شوالیه و گربران، ۱۳۸۵ و ۱۳۸۸؛ تناولی، ۱۳۹۴). ریزه‌سامان‌های تزئینی سقاخانه (گره‌چینی، اسلیمی، کتیبه) نیز قراردادهای نمادین را در قالب‌های هندسی و مادی تثبیت می‌کنند.

هم‌سنجی تطبیقی نشان می‌دهد که ساخت سقاخانه در جهان اسلام، هرچند کارکردهای هم‌خانواده‌ای دارد، اما رمزگان بصری و قراردادهای فرهنگی در کشورها متفاوت است: در ترکیه، تأکید بر سنگ‌تراشی و کاشی‌کاری‌های محلی و پیوند با تیپولوژی عثمانی برجسته است، در حالی که در ایران بار نمادین شیعی و کتیبه‌های آیینی برجسته‌تر می‌شود؛ این تفاوت‌ها دقیقاً به تفاوت نظام‌های قراردادی نمادین بازمی‌گردد (Kaya, 2019؛ Çelik, 2020). از منظر کارکرد اجتماعی-فرهنگی، سقاخانه‌ها—به‌ویژه در ایام آیینی—کانون‌های خرد گردهمایی، تبادل خبر، مناسک جمعی و تقویت حس تعلق بوده‌اند و در مقیاس محله، شبکه‌های اعتماد و هویت را تغذیه کرده‌اند (دروگر و همکاران، ۱۳۹۳؛ باجلان، ۱۴۰۲). بنابراین، در تحلیل

نشانه‌شناختی بافت‌های تاریخی، سقاخانه‌ها باید به‌منزله «گره‌های معنایی-اجتماعی» دیده شوند که هم خوانایی و هم سرمایه اجتماعی را تقویت می‌کنند و به‌واسطه هم‌نشینی گونه‌های سه‌گانه دلالت (شمایل/نمایه/نماد) ظرفیتی کم‌نظیر برای بازآفرینی هویتی دارند. برخی وسایل اضافی و غیرضروری: تعدادی وسایل اضافی و غیر ضروری نیز در سقاخانه‌ها دیده می‌شود که صرفاً جنبه تزئینی و یادآوری دارند و هر چه بیشتر در یک سقاخانه مورد استفاده قرار می‌گرفتند و با ترکیب زیباتری چیده می‌شدند، بیشتر مورد اقبال واقع شده و سقاخانه نیز از حالت آبخوری صرف بیرون آمده و جنبه اعتقادی غنی‌تری می‌یافت.

جدول ۱. نشانه‌شناسی عناصر سقاخانه

عناصر سقاخانه	نشان‌های سقاخانه			نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه
	نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه	نشان‌های سقاخانه
	■	■	■	■	■	■
	■	■	■	■	■	■
	■	■	■	■	■	■
	■	■	■	■	■	■
	■	■	■	■	■	■
	■	■	■	■	■	■

[illegible]

11. *Journal of the American Medical Association*, 2000; 283: 2686-2692.

بنای سقاخانه بسیار متأثر از فرهنگ عاشورایی و به‌خصوص لب تشنه و دست بریده حضرت ابوالفضل (ع) است که در مناطق مختلف ایران با توجه به اقلیم و مصالح و طریقه ساخت، به‌روش‌های مختلفی احداث شده‌است. همان گونه که پیش‌تر نیز اشاره شده بود به‌دلیل تقدس آب پیش از اسلام و پس از آن و در طی هماهنگی با واقعه کربلا، این بنا به‌صورت کنونی و با این اسم در اذهان نقش بست. شاید این پژوهش به نظر بنیادی نباشد اما در حقیقت به‌جهت هدف بنیادی است زیرا در پی کشف عناصر، نشانه‌های موجود در این بنای ارزشمند مذهبی انجام پذیرفته و سعی داشته تا روشی را برای نشانه‌شناسی سایر بناهای مذهبی ارائه نماید. بر اساس ماهیت، این پژوهش حالتی توصیفی-تحلیلی داشته و برای گردآوری اطلاعات لازم جهت تحقق آن، پس از انجام مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای از طریق بررسی‌های میدانی چند سقاخانه در شهرهای اردبیل، اصفهان، تهران و ارومیه نیز، تکمیل گشته و در نهایت اطلاعات جمع‌آوری شده توسط مدل نشانه‌شناسی پیرس (۱۹۳۵-۱۹۳۱)، نشانه، نمایه و نماد تحلیل شده‌است.

شهر اردبیل به دلیل قدرت گرفتن خاندان صفوی و برخاستن مکتب شیعه از آن، اصفهان به دلیل تبلور اقتدار صفویه در شکل گیری بناهای مهم و ارسن های شهری باشکوه، تهران به دلیل تمرکز قدرت قاجار در این شهر و استقرار بناهای مهم حکومتی و در نهایت ارومیه نیز به دلیل هم زیستی مذاهب و ادیان گوناگون نظیر مسیحیت، آشوری، ارمنی، در کنار کلدانی ها، مسلمانان اهل تسنن و تشیع، انتخاب شده اند.

در ادامه به مطالعه و بررسی تعدادی از سقاخانه‌های موجود در فضاهای شهری و بافت‌های قدیمی به‌همراه نشانه‌های موجود در آنها بر اساس نشانه‌شناسی پیرس پرداخته می‌شود. متأسفانه در اکثر این سقاخانه‌ها، بسیاری از نشانه‌های بیان شده یا وجود نداشته‌اند یا در گذر زمان از میان رفته‌اند که در طی بازسازی نیز برگرداندن مجدد این نشانه‌ها از گذشته به‌طور دقیق، کمتر در دستور کار بوده و آنچه به‌عنوان هدف از بازسازی این بناهای ارزشمند تاریخی قابل مشاهده‌است، حفظ تمامیت این بناها و نگهداری از آنها به‌صورت یک نماد کلی از حادثه کربلا می‌باشد. به‌عبارت بهتر، سقاخانه‌ها به‌عنوان بناهایی به‌همراه نشانه‌های گوناگون شناخته نمی‌شوند بلکه در تمامیت خود به نمادی مشترک برای تمام مردم ایران مطرح هستند.

جدول ۲. بررسی عناصر نشانه‌شناسی پیرس در سقاخانه‌ها

[illegible]

411

■ ■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

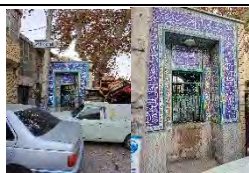
۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■

۱. سقاخانه
۲. سقاخانه
۳. سقاخانه
۴. سقاخانه

■ ■ ■ ■

۱- آیدین، س. (۱۳۸۵).
 تاریخ و جغرافیه
 شهرستان خرمین
 (اصفهان: ...)

■ ■

۱- آیدین، س. (۱۳۸۵).
 تاریخ و جغرافیه
 شهرستان خرمین
 (اصفهان: ...)

■

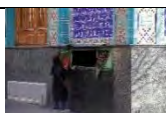
۱- آیدین، س. (۱۳۸۵).
 تاریخ و جغرافیه
 شهرستان خرمین
 (اصفهان: ...)

■

۱- آیدین، س. (۱۳۸۵).
 تاریخ و جغرافیه
 شهرستان خرمین
 (اصفهان: ...)

■

۱- آیدین، س. (۱۳۸۵).
 تاریخ و جغرافیه
 شهرستان خرمین
 (اصفهان: ...)

۱۱- تهران، ۱۳۸۵

۱۲- تهران، ۱۳۸۵

۱۳- تهران، ۱۳۸۵

۱۱- تهران، ۱۳۸۵

۱۲- تهران، ۱۳۸۵

۱۳- تهران، ۱۳۸۵

۱۱- تهران، ۱۳۸۵

۱۲- تهران، ۱۳۸۵

۱۳- تهران، ۱۳۸۵

۱۱- تهران، ۱۳۸۵

۱۲- تهران، ۱۳۸۵

۱۳- تهران، ۱۳۸۵

۱۱- تهران، ۱۳۸۵

۱۲- تهران، ۱۳۸۵

۱۳- تهران، ۱۳۸۵

سقاخانه‌ها در تهران

همان گونه که از تصاویر گرفته شده برای سقاخانه‌ها در ۴ استان متفاوت دیده می‌شود، اکثر سقاخانه‌ها معنای اصیل و تمام و کمال در گذشته خود را تا حدود زیادی از دست داده‌اند و اکثراً به مکانی صرفاً برای روشن کردن شمع جهت نذرونیاز مردم تقلیل یافته‌اند. بحث نذر و درخواست از ائمه به قدری برای مردم اهمیت دارد که حتی در صورت نبود بنایی مشخص برای برآورده شدن حاجاتشان، هر جایی اطراف یک بنای مقدس که بتوانند شمع‌هایی را روشن می‌نمایند. این موضوع بیانگر آن است که سقاخانه‌ها، دیگر عملکرد آب رسانی و یادآوری واقعه کربلا و علی‌الخصوص روز عاشورا را ندارند و صرفاً محلی برای بیان آمال و آرزوهای مردم محسوب می‌شوند؛ زیرا که در سال‌های گذشته به دلیل نبود آب‌های لوله‌کشی، سقاخانه‌ها قادر بودند تا همزمان چند عملکرد مهم در زندگی مردم را پاسخ دهند، یعنی کسی که به سقاخانه برای درخواست حاجت خویش می‌رفت، پس از روشن کردن شمع و بستن پارچه به دور میله‌های آهنین، تصاویر کربلا را می‌دید و به احتمال بسیار از مظلومیت امام حسین (ع) و یاران ایشان اشک در چشمانش حلقه می‌زد و در نهایت با نوشیدن جرعه آبی گلوی خود را تازه می‌کرد و پس از صحبت مختصر و برقراری روابط اجتماعی مختصر با فرد دیگری که آنجا بود، محل را ترک می‌نمود، اما امروزه با حضور آب لوله‌کشی در سراسر شهرها، به دلیل عدم احساس نیاز به آب، از نشانه‌های کاسه و مشک یا شیر آب خبری نیست. با این وجود در دهه ۸۰ شمسی، شهرداری تهران برای حفظ و پاس داشت یاد شهدای دفاع مقدس، سقاخانه‌های کوچک و جدیدی را در مسیر عبور و مرور مردم به همراه تصاویر این شهدا در بالای آنها قرار داد این سقاخانه‌ها که متأسفانه صرفاً جهت نوشیدن آب و مرتفع کردن تشنگی مردم در اماکن عمومی استفاده شد، معمولاً جایی برای روشن کردن شمع نداشت و در موارد بسیاری به یک آب سرد کن ساده تقلیل یافت. از طرفی دیگر با افزایش آگاهی و علم مردم، جنبه ظاهری اعتقادات آنها دچار دگرگونی شده و جز آیین و مراسم عاشورا کسی در سقاخانه‌ها شمع روشن نمی‌کند. این به معنی از دست رفتن معنا و عملکرد پیشین سقاخانه است و از سقاخانه جز کالبدی با مجموعه عناصر که هر یک به تنهایی یا در ترکیب با یکدیگر می‌توانند جنبه‌ای نشانه‌ای داشته باشند اثری باقی نمانده است.

نتیجه‌گیری

مادی و معنوی خود را از دست بدهند. کالبد جدید اگرچه از نظر خدماتی و زیرساختی مزایایی به همراه داشته است، اما در برآوردن نیازهای معنایی و هویتی ساکنان چندان موفق نبوده و نتوانسته پیوند میان گذشته و حال را به خوبی برقرار کند. در چنین شرایطی، حفظ و احیای عناصر معماری و فضاهای کوچک مقیاس با ارزش فرهنگی-مذهبی، از جمله سقاخانه‌ها، می‌تواند به عنوان راهکاری کارآمد برای تقویت پویایی محلات قدیمی در دل بافت‌های جدید مطرح شود. یافته‌های پژوهش حاضر که بر مبنای چارچوب نشانه‌شناسی پیرس تحلیل گردید، نشان داد که سقاخانه‌ها در وضعیت کنونی بیشتر به «نشانه‌های کالبدی یادآور» بدل شده‌اند و بخش مهمی از کارکرد اجتماعی و آیینی گذشته خود را از دست داده‌اند. با این حال، ظرفیت بازآفرینی نشانه‌ای آن‌ها همچنان پابرجاست. به‌ویژه عناصری همچون رنگ، فرم ساختاری، نورپردازی (یادآور روشن کردن شمع) و شیوه استقرار در بافت (دکانی یا مستقل) می‌توانند مبنایی برای بازتولید معنا و بازسازی هویت باشند. از این منظر، سقاخانه نه تنها یک عنصر یادمانی صرف، بلکه سازوکاری برای بازگرداندن حس مکان، خاطره جمعی و پویایی اجتماعی به بافت‌های نوساز محسوب می‌شود.

بنابراین، بهره‌گیری از سقاخانه به‌عنوان «نشانه‌ای کالبدی-فرهنگی» می‌تواند بستری فراهم کند که ضمن پاسداشت سنت‌های عاشورایی در فرهنگ شیعی، میان لایه‌های تاریخی و کالبدی‌های جدید پیوند برقرار گردد و بدین ترتیب، بافت‌های معاصر نیز از ظرفیت‌های هویتی و پایداری اجتماعی بافت‌های قدیمی برخوردار شوند. براین اساس دستاورد علمی مقاله شامل تمرکز بر نشانه‌شناسی پیرسی، به‌جای نگاه صرفاً هنری-سبک‌شناسانه به «مکتب سقاخانه»، سقاخانه را به‌عنوان یک بنای کوچک‌مقیاس مذهبی با ظرفیت‌های نشانه‌ای و هویتی در بافت شهری مورد واکاوی قرار داده است. دستاورد اصلی تحقیق، ارائه یک چارچوب نشانه‌شناختی بومی برای تحلیل عناصر کالبدی سقاخانه‌ها (آب، شمع، قفل، آینه، پنجره مشبک و تمثال‌ها) و تعیین سه سطح دلالت شمایی، نمایه‌ای و نمادین است. این چارچوب نشان می‌دهد که سقاخانه‌ها در بافت‌های معاصر، هرچند بخش بزرگی از کارکرد اجتماعی خود را از دست داده‌اند، اما همچنان می‌توانند به‌عنوان نشانه‌های بازآفرینی هویت، خوانایی و خاطره جمعی به‌کار گرفته شوند.

به این ترتیب، مقاله علاوه بر پرکردن شکاف مطالعاتی موجود در زمینه تحلیل نشانه‌ای سقاخانه‌ها، رویکردی کاربردی برای احیای این عناصر در بافت‌های تاریخی و حتی در طراحی بافت‌های نوساز ارائه می‌دهد. چنین رویکردی می‌تواند الگویی برای مطالعات مشابه در دیگر بناهای مذهبی خردمقیاس و تقویت‌کننده ارتباط نظری میان نشانه‌شناسی و طراحی شهری باشد.

منابع

۱. احمدی ملکی، رحمان. (۱۳۷۷). سقاخانه‌های قدیمی تهران. وقف میراث جاویدان، (۲۳ و ۲۴)، ۸۴-۸۹.
۲. احمدی، بابک. (۱۴۰۰). از نشانه‌های تصویری تا متن: به‌سوی نشانه‌شناسی ارتباط دیداری (چاپ نوزدهم). تهران: نشر مرکز.
۳. امینی، رقیه، منتظرالقائم، اصغر. (۱۳۸۷). ارزیابی عملکرد مسجد در قرون نخستین اسلامی. در مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۴. آملی رضوی‌فر، نسرین، غفاری، حسین. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی پیرس در پرتو فلسفه، معرفت‌شناسی و نگرش وی به پراگماتیسم. نشریه فلسفه، ۳۹(۲).
۵. باجلان، علی‌محمد. (۱۴۰۲). سقاخانه؛ نماد عزاداری محرم در بروجرد و کارکردهای آن. فرهنگ مردم ایران، ۲۱(۷۲)-۷۳، ۲۱۷-۲۳۵.
۶. تناولی، پرویز. (۱۳۹۴). طلسم: گرافیک سنتی ایران. تهران: بن‌گاه.
۷. جعفرنژاد، سیدرضا؛ و جعفرنژاد، سیدحسین. (۱۳۹۶). نقش آیکونوگرافی در تکایا و سقانفار (سقاخانه) مازندران. فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی، ۳(۲۵)، ۸۷-۹۳.
۸. حجارپورخلج، سعید. (۱۴۰۰). بررسی تأثیر نهاد وقف در ایجاد سقاخانه‌ها در بافت شهری (مطالعه موردی: اصفهان) فصلنامه وقف میراث جاویدان، ۱۱۶، ۵۳-۷۰.
۹. درخش، سعیده، باصولی، مهدی. (۱۴۰۰). روایت منظرین سقاخانه در شهر ایرانی. نشریه منظر، ۱۳(۵۵)، ۵۴-۶۱.
۱۰. درودگر، مریم، فرید، محمدصادق، اکبریان، مصطفی. (۱۳۹۳). بررسی مردم‌شناسی نمادین سقاخانه‌های تهران (مطالعه موردی: منطقه ۱۲) (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
۱۱. زارعی، محمدابراهیم؛ و حبیبی، حسین. (۱۳۹۲). سقاخانه و سیر اندیشه ایرانیان در پس‌زمینه این نوع بنا؛ مطالعه موردی سقاخانه ارباب میرزای شهرکرد. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، (۴)، ۳۷-۵۶.
۱۲. شوالیه، ژان ژاک، گربران، آلن. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها: اساطیر، رؤیاها، رسوم، ایماء و اشاره ... (جلد ۴: ترجمه سودابه فضایی). تهران: نشر جیحون.
۱۳. شوالیه، ژان ژاک، گربران، آلن. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها: اساطیر، رؤیاها، رسوم، ایماء و اشاره ... (جلد ۱: ترجمه سودابه فضایی). تهران: نشر جیحون.

۱۴. شیخ‌مهدی، علی؛ و قمی، مصطفی. (۱۳۹۰). پست‌مدرنیسم در مکتب سقاخانه: آمیختگی سنت و مدرنیسم. کتاب ماه هنر، (۱۵۱)، ۱۲۰-۱۲۷.
۱۵. عباس‌زاده، مظفر، آیشم، معصومه. (۱۳۹۶). تعریف محور تاریخی، فرهنگی و گردشگری در بافت کهن شهر ارومیه، نمونه محله مهدی‌القدم. جستارهای شهرسازی، ۴۸، ۹۷-۱۱۴.
۱۶. عرب‌زاده، جمال؛ و میراخوری، محبوبه. (۱۳۹۵). نقش اساطیر به مثابه عنصر تزئینی در آثار هنرمندان جنبش سقاخانه (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه تهران.
۱۷. عناصری، جابر. (۱۳۸۳). تأثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی ایران. شیعه‌شناسی، ۲(۷)، ۱۲۱-۱۴۶.
۱۸. فیاض، ابراهیم، سرافراز، حسین، احمدی، علی. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی چشم‌اندازهای فرهنگی در جغرافیای فرهنگی؛ راهبردی مفهومی برای فهم و کشف معنا. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، ۴(۴)، ۹۱-۱۱۶.
۱۹. نصر، طاهره. (۱۳۹۶). جایگاه نشانه‌های شهری در واکاوی مؤلفه‌های هویت و فرهنگ در سیمای شهر ایرانی؛ مطالعه موردی: شیراز. هویت شهر، ۱۱(۲۳)، ۱۷-۲۸.
۲۰. نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۳). هویت شهر و کمال‌بخشی به بافت تاریخی آن، مطالعه موردی: مشهد مقدس. هویت شهر، ۸(۱۹)، ۱۹-۳۴.

21. Al-Khalidi, M. (2021). The role of water structures in Arab culture: A comparative study. *Arab Studies Quarterly*, 43(2), 123-140.
22. Canter, D. V., & Stringer, P. (1976). *Environmental Interaction: Psychological Approaches to Our Physical Surroundings*. New York: International Universities Press.
23. Çelik, Z. (2020). Water and architecture in Ottoman urbanism: A study of fountains and water structures. *Journal of Ottoman Studies*, 45(1), 67-85.
24. Kaya, M. (2019). The role of public fountains in Turkish culture: A historical perspective. *Turkish Studies*, 20(3), 345-360.
25. Koray, G., Erdoğan, G. S., & Güven, M. (2023). An investigation of the use of water elements in historical places vis-à-vis basic design criteria, Ottoman period. *BBDS – Black Book: Drawing and Sketching*, 4(1), 56-63. <https://doi.org/10.48619/bbds.v4i1.849>. journals.wisethorough.com.
26. Peirce, C. S. (1931-1935). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
27. Peirce, C. S., & Turrissi, P. A. (1997). *Pragmatism as a Principle and Method of Right Thinking: The 1903 Harvard "Lectures on Pragmatism"*. Albany: State University of New York Press.
28. Sedes, F. (2023). Fountains of Adrianopolis-Edirne. *AIS – Architecture Image Studies*, 4(1), 8-21. <https://doi.org/10.48619/ais.v4i1.775>. journals.wisethorough.com.
29. Thellefsen, M. (2010). *Knowledge Organization, Concepts, Signs: A Semeiotic Framework* (PhD thesis). University of Copenhagen.